

Detall del Jardí de la Miliana

PER UNS JARDINS MÉS SOSTENIBLES

Algunes pautes per començar el disseny d'un jardí mediterrani

TEXT I IMATGES: Salvador Cardero Aguilera

Avui en dia, els jardins han de ser sostenibles, fent servir plantes i tècniques adaptades al lloc pel qual es dissenyen. En el cas dels jardins mediterranis, el repte més gran és l'adaptació a la sequera. La xerojardineria és una de les tècniques que tenim al nostre abast per poder crear jardins visualment sorprenents, amb plantes autòctones i naturalitzades, que respecten l'entorn i són fàcils de cuidar. Basant-se en l'experiència del Jardí de la Miliana, aquest article proposa maneres d'iniciar un jardí així com una selecció de plantes mediterrànies particularment ben adaptades a la nostra zona.

Un record de la infància, que sempre m'agrada evocar, és la sensació de frescor que sentia quan travessava el parc del meu poble i trobava el jardiner regant amb la mànega els parterres dels jardins públics.

Aquest record ple de frescor, però, entra en contradicció amb una visió més moderna de la jardineria. Avui en dia, els jardins no es poden regar a dojo. Els jardins han de ser sostenibles, és a dir, el cost econòmic, el consum d'aigua i la mà d'obra que requereixen han d'estar en equilibri amb el benestar, l'estètica i l'oxigen que proporcionen.

En aquesta visió, també es té en compte la "xerojardineria", una manera de dissenyar els jardins fent servir plantes adaptades a la sequera, tècniques d'irrigació eficients i cobertures del sòl per limitar l'evaporació d'aigua¹.

¹La xerojardineria és la traducció de la paraula americana xeriscaping. Inventada els anys vuitanta (segle XX) a l'oest dels Estats Units, fa referència a jardins on es fa servir molt poca aigua per regar, com per exemple un jardí de cactàcies amb una cobertura mineral del sòl.

Últimament, les paraules sostenible o eco- lògic s'utilitzen tant que, a vegades, em semblen buides de sentit. La idea d'aquest article, justament, és donar més sentit i contingut a la noció d'un jardí sostenible.

La creació d'un jardí és un procés bastant complicat, que implica unes quantes etapes:

- Primer, triar el lloc.
- Estudiar l'espai que tenim: si és un jardí abandonat, un ermot; un lloc amb pedres, camins, alguna paret, etc.
- Estudiar el clima, la classe de sòl i la ubicació.
- Començar a dissenyar un projecte.
- Preveure les eines adequades.
- Preparar el terreny i aplicar-hi els adobs necessaris.
- Calcular i escollir les espècies d'arbres, arbustos, mates i plantes enfiladisses que necessitarem.
- Finalment, posar-se a plantar.

Aquesta complexitat faria que aquest article fos molt llarg. És per això que he decidit centrar-lo en dos aspectes clau per realitzar un jardí sostenible:

- Treballar amb el concepte de xerojardineria, és a dir, aconseguint un jardí amb poca necessitat d'aigua, adaptat a la secada.
- Crear un viver propi per a la reproducció de plantes anuals i d'altres plantes per esqueix, empelt, divisió de mata, etc.

El Projecte. Concretament, el projecte a què fa referència aquest article (el Jardí de la Miliana, <http://www.massisdelport.org/miliana>) està pensat com un jardí mediterrani, precisament perquè la vegetació típica d'aquest clima és esclerofil·la i xeròfila. El clima mediterrani, característic dels voltants del mar Mediterrani, també apareix entre les latituds 30° i 45° als dos hemisferis terrestres. Això significa que aquest clima es troba en diferents llocs del món, com Califòrnia, Sud-àfrica, Austràlia o Xile, per la qual cosa podrem utilitzar plantes exòtiques provinents d'aquests llocs per crear aquest tipus de jardí, ja que s'hi adaptaran sense problemes.

El concepte de xerojardineria implica que s'utilitzaran preferentment plantes del clima mencionat i, per tant, es crearà un jardí amb un consum d'aigua i manteniment mínims.

Es tindrà en compte la planificació del reg, que serà sempre per degoteig, procurant distribuir l'aigua als diferents llocs del jardí.

Es planificaran els moviments de terres per a la formació dels diferents parterres.

Si el jardí està vinculat a algun servei, edifici o habitatge, es pot definir un lloc per crear un estany per a la depuració de les aigües grises, on també podrem plantar plantes aquàtiques adaptades.

Estany i passarel·la del Jardí de la Miliana

S'ha de preveure igualment la construcció d'una cisterna per a la recollida de l'aigua de pluja. El sistema de reg tindrà un bypass per a poder-se connectar i consumir l'aigua d'aquesta cisterna. Amb l'aprofitament de l'aigua de pluja es dona més sentit al terme "jardí sostenible".

En el projecte s'ha d'establir també la distribució de les espècies que hi plantarem. En funció de l'extensió i l'orografia del jardí, s'ha de calcular la quantitat d'arbres, arbustos i mates que es necessiten. Normalment hem de comptar que un arbre adult requereix l'espai equivalent a un cercle de 8 a 10 m de diàmetre. Aquest espai servirà també per plantar-hi algun arbust o mata que s'adapti a

Symphyotrichum novi-belgii

Eschscholtzia californica

Ipomoea indica

Responsabilitat i precaució amb les plantes

l'ombra que farà l'arbre. A l'ombra de cada arbre, hi podem plantar més o menys dos arbustos i tres mates.

S'haurà de reservar una zona per a plantes baixes o mitjanes que poden viure al peu dels arbres i arbustos. Normalment s'usen plantes que es mantenen verdes tot l'any, com l'heura (*Hedera helix*), la vinca (*Vinca major*), l'hipèric (*Hypericum grandiflorum*), etc. Aquestes plantes afegiran tonalitats de color diferents durant l'època de l'any més desfavorable i evitaran l'aparició de males herbes. Són plantes de cobertura que tenen una tendència reptant i creen una catifa verda en entrellaçar-se entre elles, admeten molt bé el tall i algunes es poden trepitjar. També es reservarà una zona de gespa amb gramínies resistents i de poc consum d'aigua, com l'agram (*Cynodon dactylon*) o l'agram d'Amèrica (*Stenotaphrum secundatum*). Aquestes dues zones són complementàries, per la qual cosa el disseny del jardí les pot preveure juntes o separades. Eines com la desbrossadora o el tallagespa ens permetran fer el treball de manteniment de les dues zones.

Necessitarem igualment alguns espais lliures d'arbres i arbustos per construir-hi platabandes. L'objectiu d'aquests espais és causar un impacte visual conspicu, gràcies a la densitat i els colors de les diferents flors que s'hi poden plantar.

A les platabandes, als espais entre arbres o a les vores de la gespa hi cultivarem les plantes anuals o de temporada.

Per últim, també hem de planificar un espai de rocalla. Aquest espai estarà a ple sol. Per norma general, s'aprofita algun espai amb orografia difícil per plantar-hi cactus, plantes crasses, algunes falgueres resistents i alguns bulbs, i s'adorna amb pedres grosses.

Les plantes autòctones. Al nostre jardí hem de tenir una bona representació de plantes autòctones o de plantes naturalitzades que s'adaptin millor a la zona. A continuació, s'adjunta un llistat, que no és exhaustiu, d'arbres, arbustos, mates i altres plantes perennes amb aquestes característiques. Per no renunciar a la bellesa d'algunes plantes exòtiques, s'afegeixen també al llistat diferents categories i espècies que, tot i no ser autòctones ni naturalitzades, s'adapten bé al tipus de jardí que descrivim en aquest article.

Plantes anuals o de temporada. A banda de la primera inversió en arbres, arbustos i mates, un cost econòmic important es produeix cada any amb la compra, als diferents vivers, de les plantes anuals o de temporada que necessitem. Per reduir aquest cost, aconsello crear un banc de llavors, tenint cura de seleccionar plantes que no siguin híbrids infèrtils.

Aquest procés de selecció és llarg i complex. La meva experiència durant molt anys treballant en diferents jardins m'ha permès fer un llistat d'algunes d'aquestes espècies, que servirà per poder començar a crear un banc de llavors.

En la taula que s'adjunta, a més del nom científic i dels noms populars de les espècies, també anoto la data aproximada en què recomano la sembra i alguna observació complementària.

Per produir les nostres plantes anuals o de temporada necessitarem: safates de porexpan o de plàstic per a la sembra; substrat (terra) neutre i testos per a trasplantar.

Una vegada sembrades les llavors, poden trigar a germinar de 5 a 30 dies, segons l'espècie. S'han de mantenir en un ambient càlid i ventilat, i s'ha de vigilar que el substrat no s'assequi mai.

Al cap de pocs dies de la germinació, es seleccionen les plàntules nascudes deixant-ne de 3 a 5 a cada punt de sembra. Quan les plàntules formen la seva primera fulla (sense considerar els cotilèdons), es trasplanten als testos en els quals creixeran fins a assolir una alçada de 10 a 15 cm. Aquest serà el moment ideal per a la seva plantació definitiva al jardí.

Vivers d'esqueixos i empelts. Encara que una mica més tècnic, aquest apartat també contribuirà a la bona gestió econòmica del jardí. Moltes plantes perennes, mates, arbustos i arbres són fàcilment reproduïbles a partir d'un tros de l'espècie escollida. Els esqueixos es poden preparar a partir de diverses parts de la planta: esqueixos tendres, semillenyosos, estaquas llenyoses, esqueixos de fulla o esqueixos d'arrel.

També hi ha diverses modalitats d'empelts: empelt a cavall, d'ullet, de coronet, de clivella, etc. A banda, també s'han de tenir en compte altres modalitats de reproducció de plantes, com són la divisió de mata, els colgats o la multiplicació per estolons.

Cistus albidus

Hemerocallis fulva

Iris xiphium

Podreu trobar més informació sobre aquestes últimes tècniques en els dos llibres següents:

- MacMillan Browse, P. 1994. *La multiplicación de las plantas*. Folio, Barcelona.
- Bonar, A. 1981. *Com practicar la jardineria*. Blume, Barcelona.

Esperem que amb la presentació d'aquestes idees i tècniques, us animeu a dissenyar jardins més adequats per el nostre clima!

Laurus nobilis

Myrtus communis

Silene coronaria

Responsabilitat i precaució amb les plantes

LLISTAT D'ARBRES

<i>Acer negundo (A. fraxinifolium)</i>	Naturalitzat
<i>Acer opalus</i>	Autòcton
<i>Aesculus hippocastanum</i>	Naturalitzat
<i>Ailanthus altissima</i>	Naturalitzat/invasor
<i>Arbutus unedo</i>	Autòcton
<i>Brachychiton populneus</i>	Exòtic
<i>Broussonetia papyrifera</i>	Naturalitzat
<i>Cedrus deodara</i>	Exòtic
<i>Ceratonia siliqua</i>	Autòcton
<i>Cercis siliquastrum</i>	Naturalitzat
<i>Citrus limon</i>	Cultiu extensiu
<i>Citrus reticulata</i>	Cultiu extensiu
<i>Citrus x aurantium</i>	Cultiu extensiu
<i>Cupressus sempervirens</i>	Naturalitzat
<i>Cydonia oblonga</i>	Naturalitzat
<i>Diospyros kaki</i>	Naturalitzat
<i>Elaeagnus angustifolia</i>	Exòtic
<i>Eriobotrya japonica</i>	Naturalitzat
<i>Eucalyptus globulus</i>	Naturalitzat
<i>Ficus carica</i>	Autòcton
<i>Fraxinus angustifolia</i>	Autòcton
<i>Fraxinus ornus</i>	Autòcton
<i>Ginkgo biloba</i>	Exòtic
<i>Gleditsia triacanthos</i>	Exòtic
<i>Jacaranda acutifolia</i>	Exòtic
<i>Juglans regia</i>	Autòcton
<i>Koelreuteria paniculata</i>	Exòtic
<i>Laurus nobilis</i>	Autòcton
<i>Ligustrum japonicum</i>	Exòtic
<i>Liriodendron tulipifera</i>	Exòtic
<i>Magnolia grandiflora</i>	Exòtic
<i>Melia azedarach</i>	Exòtic
<i>Morus alba</i>	Naturalitzat
<i>Olea europaea</i>	Autòcton
<i>Phoenix canariensis</i>	Autòcton
<i>Platanus x hispanica</i>	Exòtic
<i>Platycladus orientalis</i>	Exòtic
<i>Prunus dulcis</i>	Autòcton
<i>Robinia pseudoacacia</i>	Naturalitzat/invasor
<i>Styphnolobium japonicum</i>	Exòtic
<i>Tamarix parviflora</i>	Exòtic

LLISTAT D'ARBUSTOS

<i>Abelia x grandiflora</i>	Exòtic	<i>Lagerstroemia indica</i>	Exòtic
<i>Aloysia citriodora</i>	Exòtic	<i>Lantana camara</i>	Exòtic
<i>Amelanchier ovalis</i>	Autòcton	<i>Ligustrum lucidum</i>	Exòtic
<i>Anagyris foetida</i>	Autòcton	<i>Lonicera japonica</i>	Exòtic
<i>Artemisia arborescens</i>	Autòcton	<i>Manihot grahamii</i>	Exòtic
<i>Berberis aquifolium</i>	Exòtic	<i>Myrtus communis</i>	Autòcton
<i>Berberis thunbergii</i>	Exòtic	<i>Nerium oleander</i>	Autòcton
<i>Berberis vulgaris subsp. australis</i>	Autòcton	<i>Philadelphus coronarius</i>	Exòtic
<i>Bougainvillea glabra</i>	Exòtic	<i>Phillyrea latifolia</i>	Autòcton
<i>Buddleja davidii</i>	Naturalitzat	<i>Phlomis fruticosa</i>	Exòtic
<i>Buxus sempervirens</i>	Autòcton	<i>Photinia bodinieri</i>	Exòtic
<i>Caesalpinia gilliesii</i>	Exòtic	<i>Pittosporum tobira</i>	Exòtic
<i>Caesalpinia pulcherrima</i>	Exòtic	<i>Plumbago auriculata</i>	Exòtic
<i>Callistemon rigidus</i>	Exòtic	<i>Podranea ricasoliana</i>	Exòtic
<i>Celtis australis</i>	Autòcton	<i>Prunus cerasifera</i>	Exòtic
<i>Chamaerops humilis</i>	Autòcton	<i>Prunus spinosa</i>	Autòcton
<i>Cistus clusii</i>	Autòcton	<i>Pyracantha coccinea</i>	Exòtic
<i>Cistus ladanifer</i>	Autòcton	<i>Retama monosperma</i>	Autòcton
<i>Cornus sanguinea</i>	Autòcton	<i>Rosmarinus officinalis</i>	Autòcton
<i>Coronilla valentina subsp. glauca</i>	Autòcton	<i>Sambucus nigra</i>	Autòcton
<i>Corylus avellana</i>	Autòcton	<i>Senna corymbosa</i>	Exòtic
<i>Cotoneaster lacteus</i>	Exòtic	<i>Spiraea cantonensis</i>	Exòtic
<i>Crataegus azarolus</i>	Autòcton	<i>Symphoricarpos albus</i>	Exòtic
<i>Crataegus monogyna</i>	Autòcton	<i>Syringa vulgaris</i>	Exòtic
<i>Cytisus heterochrous</i>	Autòcton	<i>Tecoma capensis</i>	Exòtic
<i>Elaeagnus pungens</i>	Exòtic	<i>Teucrium fruticans</i>	Autòcton
<i>Erica multiflora</i>	Autòcton	<i>Trachelospermum jasminoides</i>	Exòtic
<i>Escallonia rubra var. macrantha</i>	Exòtic	<i>Veronica speciosa</i>	Exòtic
<i>Euonymus japonicus</i>	Exòtic	<i>Viburnum odoratissimum</i>	Exòtic
<i>Fallopia baldschuanica</i>	Exòtic	<i>Viburnum opulus</i>	Autòcton
<i>Forsythia suspensa</i>	Exòtic	<i>Viburnum tinus</i>	Autòcton
<i>Hibiscus syriacus</i>	Exòtic	<i>Vitex agnus-castus</i>	Autòcton
<i>Jasminum fruticans</i>	Autòcton	<i>Wisteria sinensis</i>	Exòtic
<i>Jasminum officinale</i>	Exòtic		

LLISTAT DE MATES I VIVACES

<i>Acanthus mollis</i>	Naturalitzat	<i>Jacobeo maritima</i>	Naturalitzat
<i>Agapanthus africanus</i>	Exòtic	<i>Jasminum fruticans</i>	Autòcton
<i>Agave americana</i>	Naturalitzat	<i>Kalanchoe tubiflora</i>	Exòtic/invasor
<i>Alcea rosea</i>	Autòcton	<i>Lavandula dentata</i>	Autòcton
<i>Aloe arborescens</i>	Exòtic	<i>Lavandula latifolia</i>	Autòcton
<i>Aloe maculata</i>	Exòtic	<i>Leucanthemum maximum</i>	Exòtic
<i>Aloe vera</i>	Exòtic	<i>Lilium candidum</i>	Autòcton
<i>Anredera cordifolia</i>	Naturalitzat	<i>Melissa officinalis</i>	Autòcton
<i>Antirrhinum majus</i>	Autòcton	<i>Mentha piperita</i>	Exòtic
<i>Artemisia absinthium</i>	Autòcton	<i>Mirabilis jalapa</i>	Exòtic
<i>Artemisia arborescens</i>	Autòcton	<i>Narcissus tazetta</i>	Naturalitzat
<i>Austrocylindropuntia subulata</i>	Exòtic	<i>Nymphaea alba</i>	Autòcton
<i>Chlorophytum capense</i>	Exòtic	<i>Opuntia ficus-indica</i>	Naturalitzat
<i>Cistus albidus</i>	Autòcton	<i>Parthenocissus quinquefolia</i>	Autòcton
<i>Clerodendrum bungei</i>	Exòtic	<i>Passiflora caerulea</i>	Exòtic
<i>Clivia miniata</i>	Exòtic	<i>Pelargonium graveolens</i>	Exòtic
<i>Cneorum tricoccon</i>	Autòcton	<i>Pelargonium peltatum</i>	Exòtic
<i>Coronilla valentina</i> subsp. <i>glauca</i>	Autòcton	<i>Rosa centifolia</i>	Exòtic
<i>Cortaderia selloana</i>	Exòtic/invasor	<i>Salvia officinalis</i>	Autòcton
<i>Cynodon dactylon</i>	Autòcton	<i>Santolina chamaecyparissus</i>	Autòcton
<i>Cyperus alternifolius</i>	Exòtic	<i>Stenotaphrum secundatum</i>	Exòtic
<i>Dahlia pinnata</i>	Exòtic	<i>Symphotrichum novi-belgii</i>	Autòcton
<i>Dianthus</i> sp.		<i>Thymus vulgaris</i>	Autòcton
<i>Fatsia japonica</i>	Exòtic	<i>Tulipa gesneriana</i>	Exòtic
<i>Gladiolus dalenii</i>	Exòtic	<i>Vinca major</i>	Autòcton
<i>Graptopetalum paraguayense</i>	Exòtic	<i>Viola odorata</i>	Autòcton
<i>Hedera helix</i>	Autòcton		
<i>Hemerocallis fulva</i>	Exòtic		
<i>Hippeastrum vittatum</i>	Exòtic		
<i>Hyacinthus orientalis</i>	Exòtic		
<i>Hydrangea macrophylla</i>	Exòtic		
<i>Hypericum calycinum</i>	Exòtic		
<i>Iberis sempervirens</i>	Autòcton		
<i>Ipomoea indica</i>	Exòtic		
<i>Iris x germanica</i>	Autòcton		

A la pàgina següent, taula de 48 espècies de plantes anuals, biennals o perennes, silvestres i de jardineria, que s'han adaptat bé al Jardí de la Miliana i de les quals tenim llavors al nostre banc. En el llistat, s'hi especifiquen les dates més favorables per a la sembra.

TAULA DE 48 ESPÈCIES AMB LES DATES MÉS FAVORABLES PER A LA SEMBRA

ESPÈCIE	NOM POPULAR	GN	FB	MÇ	AB	MG	JN	JL	AG	ST	OC	NV	DS
<i>Abutilon theophrasti</i>	Abútilon	x	x	x									
<i>Alcea rosea</i>	Malva reial	x	x	x						x	x		
<i>Amaranthus sp.</i>	Amarant	x	x	x									
<i>Anethum graveolens</i>	Anet	x	x	x									
<i>Calendula officinalis</i>	Pet de frare	x	x	x						x	x		
<i>Capsicum annuum</i>	Pesteta			x	x	x							
<i>Cardiospermum halicacabum</i>	Fanalets			x	x	x				x	x		
<i>Carthamus tinctorius</i>	Safranó	x	x	x									
<i>Centaurea segetum</i>	Blauet	x	x	x									
<i>Cneorum tricoccon</i>	Olivella			x	x	x							
<i>Conium maculatum</i>	Cicuta	x	x	x									
<i>Consolida ajacis</i>	Esperó de cavaller	x	x	x									
<i>Coriandrum sativum</i>	Coriandre	x	x	x						x	x		
<i>Cosmos bipinnatus</i>	Cosmos			x	x	x							
<i>Cucumis melo</i>	Meló		x	x	x								
<i>Cucurbita maxima</i>	Carabassa		x	x	x								
<i>Datura innoxia</i>	Capsa de punxes		x	x	x								
<i>Echinacea purpurea</i>	Equinàcia			x	x	x							
<i>Eruca vesicaria</i>	Ruca	x	x	x						x	x		
<i>Eschscholtzia californica</i>	Rosella de Califòrnia	x	x	x									
<i>Gaura lindheimeri</i>				x	x	x							
<i>Geranium sanguineum</i>	Agulles	x	x	x									
<i>Gossypium herbaceum</i>	Cotó			x	x	x							
<i>Isatis tinctoria</i>	Herba del pastell	x	x	x						x	x		
<i>Koeleruteria paniculata</i>	Sapinde de la Xina			x	x	x							
<i>Lathyrus odoratus</i>	Pèsol d'olor	x	x	x									
<i>Lathyrus tingitanus</i>	Veçot	x	x	x						x	x		
<i>Lunaria annua</i>	Setins	x	x	x									
<i>Mimosa pudica</i>	Sensitiva			x	x	x							
<i>Nicandra physaloides</i>				x	x	x							
<i>Ocimum basilicum</i>	Alfàbrega			x	x	x							
<i>Perilla frutescens</i>	Peril·la			x	x	x							
<i>Petroselinum crispum</i>	Julivert	x	x	x						x	x		
<i>Phacelia bipinnatifida</i>		x	x	x						x	x		
<i>Platycodon grandiflorus</i>	Campanula grandiflora			x	x	x							
<i>Proboscidea louisianica</i>				x	x	x							
<i>Prunus armeniaca</i>	Albercoquer	x	x	x									
<i>Salvia sclarea</i>	Sàlvia romana	x	x	x									
<i>Senna corymbosa</i>	Càssia de corimbe			x	x	x							
<i>Silene coronaria</i>	Clavell llanut	x	x	x									
<i>Silene pseudoatocion</i>		x	x	x									
<i>Tanacetum parthenium</i>	Matricària	x	x	x									
<i>Thalictrum minus</i>	Gata rabiosa			x	x	x							
<i>Trigonella foenum-graecum</i>	Fenigrec	x	x	x						x	x		
<i>Triticum aestivum</i>	Blat										x	x	
<i>Vicia faba</i>	Fabes		x						x	x			
<i>Zinnia elegans</i>	Rosa mística			x	x	x							

Responsabilitat i precaució amb les plantes

Stenotaphrum secundatum

Silene pseudoatocion

Zinnia elegans

Salvador Cardero Aguilera ha dissenyat el Jardí de la Miliana, al Montsià. Forma part del Grup de recerca científica de les Terres de l'Ebre i imparteix cursos de botànica, fitoteràpia i etnobotànica. També és fotògraf i especialista en orquídiades silvestres. [Més ...](#)

BIBLIOGRAFIA

MacMillan Browse, P. 1994. *La multiplicación de las plantas. Guía práctica de jardinería*. Folio, Barcelona.

Prieto-Puga, J. 1993. *Guía de plantas de jardín*. Editorial Pirámide, Madrid.

Chanes, R. 1995. *Deodendron. Árboles y arbustos de jardín en clima templado*. Blume, Barcelona.

Bonar, A. 1981. *Com practicar la jardinería. Petites guies pràctiques*. Blume, Barcelona.

Royo, F., Torres, L. de, Cardero, S., Curto URTO, R., Beltran, J., Arrufat, M. & Arasa, A. 2008. *Plantas del Port I. Equisets i falagueres, arbres i arbustos, arbres monumentals*. Col. Grup de Recerca Científica Terres de l'Ebre, 1. Tortosa.

Royo, F., Torres, L. de, Cardero, S., Curto, R., Beltran, J., Arrufat, M. & Arasa, A. 2009. *Plantas del Port II. Mates i plantes herbàcies angiospermes dicotiledònies*. Col. Grup de Recerca Científica Terres de l'Ebre, 2. Tortosa.

Royo, F., Torres, L. de, Cardero, S., Curto, R., Beltran, J., Arrufat, M. & Arasa, A. 2009. *Plantas del Port III. Plantes herbàcies angiospermes monocotiledònies. Arbres singulars*. Col. Grup de Recerca Científica Terres de l'Ebre, 3. Tortosa.

Sáez, L., Álvarez de la Campa, J.M., Aparicio, J.M., Arrufat, M., Balada, R., Beltran, J., Buria, A., Cardero, S., Curto, R., Mesa, D., Royo, F. & Torres, L. de. 2009. "Avaluació de l'estatus de conservació de l'endemisme del massís del Port (NE península Ibèrica) *Antirrhinum pertegasii* Pau ex Rothm. (*Antirrhineae*, *Scrophulariaceae*)". *Toll Negre* 11:14-24.

Sanz, H. & Nuet, J. 1995. *Guía de les orquídiades de Catalunya*. Montblanc-Martín, Barcelona.

Serrano, S. 2004. *Flora medicinal del Berguedà. La ruta de les colònies tèxtils*. Edicions de l'Albí. Berga.

Buira, A., Balada, R., Mesa, D., Álvarez de la Campa, J.M., Arrufat, M., Beltran, J., Cardero, S., Curto, R., Royo, F., Torres, L. de & Sáez, L. 2009. *Noves contribucions al coneixement de la flora vascular del massís del Port (NE de la península Ibèrica)*. *Orsis* 24: 117-140.

Delforge, P. 2002. *Guía de las orquídeas de España y Europa, Norte de África y Próximo Oriente*. Lynx edicions, Barcelona.

Phillips, R. 1985. *Los árboles. Colección libros Blume de la naturaleza*. Blume, Barcelona.

Font i Quer, P. 1979. *Plantas medicinales. El Dioscórides renovado*. Editorial Labor, Barcelona.

Lopez González, G. 1982. *La guía de Incafo de los árboles y arbustos de la península Ibérica*. Incafo, Madrid.

Bolós, O., Vigo, J., Masalles, R. & Ninot, J.M. 1990. *Flora manual dels Països Catalans*. Editorial Pòrtic, Barcelona.